

УДК 378.746.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.81.30>

В. В. Журавльов

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького

В. І. Мірошніченко

доктор педагогічних наук, професор,
начальник кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Статтю присвячено обґрунтуванню особливостей формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки. Звертається увага, що в системі фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників формування лідерських якостей є пріоритетним напрямком.

Формування лідерських якостей, на думку авторів, містить такі взаємопов'язані блоки: досвід особистості; функціональні механізми психіки; типологічні властивості особистості; динаміку особистості; індивідуально значимі соціальні ситуації та соціальне середовище.

До якостей лідера віднесено професіоналізм, освіченість, ерудованість, грамотність, начитаність, кмітливість, врівноваженість, виваженість у прийнятті рішень, розсудливість, критичність мислення, наполегливість, справедливість, далекоглядність.

Автори пов'язують формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки з кореляцією теоретичного арсеналу знань кожного курсанта, починаючи з першого курсу навчання, з можливостями їх практичної реалізації. Акцентування уваги на лідерських якостях є можливим за умови відбору змістової складової знань з окремих навчальних дисциплін. Результати експериментального дослідження засвідчили, що навчальні дисципліни циклу фахової підготовки є базовими для формування лідерських якостей у майбутніх офіцерів-прикордонників. Зміст фахових дисциплін уможливує отримання курсантами знань, формування умінь та навички, які сприятимуть майбутній діяльності як керівника (лідера).

Автори доходять висновку, що для формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників важливу роль відіграє визначення педагогічної стратегії, тобто сукупності педагогічних дій для вирішення певної проблеми.

Охарактеризовано педагогічні стратегії, які є актуальними для формування лідерських якостей у процесі фахової підготовки, а саме: інтеріоризації (створення педагогами повних орієнтовних засад діяльності, а згодом їх переміщення у внутрішній план); екстеріоризації (розкриття згорнутої ідеї, думки, її структурування для загального розуміння); проблематизація (створення проблемних ситуацій, наближених до реальних ситуацій майбутньої оперативно-службової діяльності); рефлексія (аналіз цієї ситуації з точки зору мети діяльності); прискорення (зміна швидкості набуття знань, умінь, навичок, компетентностей); збагачення (збільшення обсягу, поглиблення та розширення матеріалу фахових навчальних дисциплін).

***Ключові слова:** лідерські якості, лідер, фахова підготовка, майбутні офіцери-прикордонники, педагогічні стратегії.*

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У контексті реформування системи вищої військової освіти фахова підготовка майбутніх офіцерів має бути спрямована на формування тих якостей, які сприятимуть досягненню успіхів у службі. Якість військової освіти, насамперед, пов'язується із формуванням певних якостей, що надають змогу майбутньому офіцерові професійно діяти у реальних умовах оперативно-службової діяльності.

Результати діяльності випускника Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (далі – НАДПСУ), як доводять результати попередніх досліджень, залежать від готовності та спроможності виявляти лідерські якості на первинних посадах. Тому для освітнього процесу вищого військового навчального закладу актуальним є формування у майбутніх офіцерів-прикордонників лідерських якостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема формування лідерських якостей фахівців не є новою.

Серед вітчизняних вчених цій тематиці присвятили свої праці О.Бандурка, Л.Карамушка, М. Нещадим, Л.Орбан-Лембрик, О. Торічний, В. Райко, В. Уліч, В. Ягулов та інші науковці. Результати аналізу наукових праць дозволяють зробити висновок, що сформованість лідерських якостей вчені розглядають як складову професійної компетентності військовослужбовців. Акцент з боку сучасних військових педагогів робиться здебільшого на необхідності формування лідерських якостей військовослужбовців у зв'язку з екстремальним характером їх діяльності. Водночас, поза увагою науковців залишається досвід формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки.

Метою статті є обґрунтування особливостей формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших якостей офіцера є його внутрішня орієнтація на досягнення успіху в своїй діяльності. Тому в системі фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників формування лідерських якостей є пріоритетним напрямком.

Як зазначає Ж. Блондель, «лідерство древнє, як людство» [1, с. 27]. Воно універсальне й неминуче. Існує скрізь – у великих і малих організаціях. Це ознака номер один будь-якої організації. З цього приводу О. Гуменюк доречно зазначає, що «скрізь, де утворюється група, виникає і лідерство» [2, с. 36].

У праці «Політика як мистецтво керівництва» як застереження наводяться слова Р. Такера. Політолог застерігає від підміни таких понять, як «лідер» та «державний посадовець». Він звертає увагу, «що лідерство – це щось значно більше, ніж аналіз і прийняття владних рішень, це – вплив на розум, енергію тих людей, яким належить зіграти свою роль у певному процесі» [2, с. 36].

Доречним для нашого дослідження є визначення лідера як «авторитетного члена організації чи соціальної групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціально-політичних ситуаціях і процесах, у регулюванні взаємовідносин у колективі, групі, суспільстві», сформульоване Л. Орбан-Лембриком [3, с. 187].

Учені наголошують на «важливості встановлення алгоритму формування лідерських якостей у військових фахівців як з точки зору їх кар'єрного розвитку, так і щодо регулювання цього процесу. Мається на увазі удосконалення моделей співпраці лідерів з тими, хто поділяє їхні думки та погляди, хто ними щиро захоплюється, унаслідує певні манери, правила та норми поведінки,

а також з тими, хто висловлює альтернативні підходи до вирішення професійних завдань. Розроблення такої моделі співпраці в оперативно-службовій діяльності відіграє важливу роль не лише для визначення лідера в колективі, але й під час безпосереднього виконання цієї особою ролі лідера» [4, с. 119]. На основі вивчення наукових джерел визначаємо, що формування лідерських якостей містить такі взаємопов'язані блоки: досвід особистості; функціональні механізми психіки; типологічні властивості особистості; динаміку особистості; індивідуально значимі соціальні ситуації та соціальне середовище.

З урахуванням зазначеного вище, а також якщо взяти до уваги позицію Л.Бернарда, В.Бінхама, М.Вебера, Г.Лебона, О.Теда, С. Кілбоурна, що «лідерство – є суто психологічним феноменом, зумовленим такими якостями індивіда як енергія і напористість у досягненні мети, сильне прагнення до відповідальності, ініціативність, самовпевненість, здатність впливати на оточення тощо» [2, с. 38], то лідерські якості можна вважати тими якостями, які є необхідними та обов'язковими у професійній діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників як керівників підрозділів, командирів певної ланки.

Відомо, що для керівників різних ланок необхідно мати сформовані лідерські якості відповідного рівня, за якого вони спроможні досягти забезпечення реалізації завдань та обов'язків, які визначено у посадовій інструкції.

Так, згідно з посадовою інструкцією, начальник навчального курсу відповідає за успішне виконання курсантами відповідної освітньої програми, за вихованість курсантів, обізнаність курсантів зі Статутами Збройних Сил України та готовність їх виконувати, дотримання розпорядку дня, зберігання військового майна та техніки тощо. Серед його обов'язків є такі:

- планування роботи і здійснення заходів формування базової професійної мотивації до служби, організація їх виконання;

- знання особистих якостей курсантів, рівня їх навчальних досягнень і з урахуванням цього проведення індивідуальної виховної роботи, розвиток і вдосконалення військово-професійних якостей курсантів, формування у них лідерських якостей, рішучості і наполегливості, відданості Україні;

- здійснення керівництва методичною підготовкою офіцерів підрозділу;

- знання основних вимог нормативно-правових актів щодо підготовки військових фахівців та організації освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі тощо.

Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки передбачає, що кожен курсант, починаючи з першого курсу навчання, має пов'язувати теоре-

тичний арсенал знань з можливостями їх практичної реалізації. Акцентування уваги на лідерських якостях є можливим за умови відбору змістової складової знань з окремих навчальних дисциплін. Під час експериментального фахового навчання ми мали змогу пересвідчитися, що навчальні дисципліни циклу фахової підготовки є базовими для формування лідерських якостей у майбутніх офіцерів-прикордонників. Зміст фахових дисциплін уможлиблює отримання курсантами знань, формування умінь та навички, які сприятимуть майбутній діяльності як керівника (лідера).

Використовувались такі дослідницькі методи, як спостереження, опитування, вивчення службової документації та методичних матеріалів, порівняння, аналіз, синтез тощо. Було встановлено, що найбільше потенціалу щодо формування лідерських якостей курсантів містять такі фахові навчальні дисципліни: «Прикордонна служба», «Прикордонний контроль», «Загальна тактика», «Основи бойового забезпечення», «Основи кінології», «Вогнева підготовка», «Основи управління персоналом», «Морально-психологічне забезпечення» тощо. Вивчення кожної з них забезпечує набуття курсантами лідерських компетентностей, а відтак, і якостей. Адже набути лідерських компетентностей (готовності до прийняття обґрунтованих рішень; спроможності забезпечувати готовність підпорядкованого підрозділу до виконання завдань за призначенням; спроможності використовувати сучасні методики у роботі з персоналом; готовності управляти підрозділом; готовності віддавати накази та розпорядження, забезпечувати їх виконання та нести відповідальність; спроможності зважати на індивідуальні психологічні характеристики військовослужбовців та їх можливості впливати на виконання професійних завдань) здатна особистість, якій притаманні якості лідера (професіоналізм, освіченість, ерудованість, грамотність, начитаність, кмітливість, врівноваженість, виваженість у прийнятті рішень, розсудливість, критичність мислення, наполегливість, справедливість, далекоглядність).

З урахуванням підходу, запропонованого Т. Коновою, «для формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників доцільним є розроблення педагогічної стратегії» [5, с.78].

Так, стратегія інтеріоризації є актуальною для формування лідерських якостей у процесі фахової підготовки. За умов її реалізації педагогами створюються повні орієнтовні засади діяльності, а згодом здійснюється їх переміщення у внутрішній план. Зворотнім є процес екстеріоризації, коли розкривається згорнута ідея, думка, структурується для загального розуміння. Причому, як засвідчують результати дослідження, доречною є послідовна зміна інтеріоризації та екстеріоризації.

Не менш значимими педагогічними стратегіями для формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників є проблематизація та рефлексія у процесі фахової підготовки. Під час занять з фахових навчальних дисциплін створюються проблемні ситуації, наближені до реальних ситуацій майбутньої оперативно-службової діяльності. Як правило, у проблемній ситуації стандартних способів дій не достатньо для вирішення завдань, виникає необхідність аналітичного осмислення, критичних роздумів, висунення певних гіпотез, як можливих варіантів вирішення проблем. Курсант застосовує максимум особистісного потенціалу: від інтуїції, до логіки та критичного мислення.

Кожна проблемна ситуація містить усвідомлення її цілісності та рефлексію як аналіз цієї ситуації з точки зору мети діяльності. Тому якщо здійснювати організацію освітнього процесу (викладання фахових навчальних дисциплін) за схемою: практична діяльність – проблемні ситуації з елементами екстремального характеру – усвідомлення проблемності – аналіз ситуації – моделювання шляхів вирішення проблемної ситуації та їх реалізація, це сприятиме формуванню лідерських якостей курсанта. Оскільки відбувається процес навчання прийняттю рішення, це є важливим для майбутнього офіцера-прикордонника як лідера.

Також нами було взято до уваги освітні стратегії прискорення та збагачення [5, с. 79]. Прискорення вчені пов'язують зі зміною швидкості набуття знань, умінь, навичок, компетентностей. Зміст згаданих педагогічних категорій залишається незмінним. Вимогами за умов реалізації цієї стратегії є такі: інтерес та здібності до військової діяльності загалом та сфери охорони та оборони кордону зокрема, соціальна та емоційна готовність до майбутньої оперативно-службової діяльності. Як альтернативний варіант прискоренню розглядається збагачення. Ця стратегія заснована на збільшенні обсягу, поглибленні та розширенні матеріалу фахових навчальних дисциплін.

Оптимальним варіантом є комбінування двох згаданих педагогічних стратегій: прискорення та збагачення.

Як приклад наведемо кількість годин, передбачених на вивчення навчальних дисциплін «Прикордонна служба», «Прикордонний контроль», «Загальна тактика», «Основи бойового забезпечення», «Вогнева підготовка», «Основи управління персоналом», «Морально-психологічне забезпечення» в освітньо-професійних програмах за різними спеціальностями. Дані наведено у таблиці 1.

Так, для спеціальності «Безпека державного кордону» наведені в таблиці навчальні дисципліни є фаховими. Передбачена освітньо-професійною програмою кількість годин/кредитів на їх викладання повною мірою забезпечує форму-

Таблиця 1

Навчальна дисципліна	Годин/кредитів в освітньо-професійних програмах за спеціальностями					
	Безпека державного кордону		Правоохоронна діяльність		Психологія	
Прикордонна служба	660	22	360	12	360	12
Прикордонний контроль	480	16	240	8	240	8
Загальна тактика	480	16	450	15	450	15
Основи бойового забезпечення	180	6	-	-	-	-
Вогнева підготовка	300	10	180	6	240	8
Основи управління персоналом	90	3	-	-	-	-
Морально-психологічне забезпечення	90	3	90	3	180	6

вання лідерських якостей у здобувачів освіти за цією спеціальністю. Паралельно з цим застосовуються інтерактивні методи викладання, дотримується принцип зв'язку навчання з практикою. Комбінування прискорення та збагачення сприяє дієвості цих педагогічних стратегій щодо формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників.

Щодо інших спеціальностей («Правоохоронна діяльність», «Психологія»), то наведені в таблиці навчальні дисципліни не є фаховими у їхніх освітньо-професійних програмах. Не всі з них передбачені цими програмами. Тому і можливості цих дисциплін щодо формування лідерських якостей у здобувачів освіти значно менші, ніж за програмою спеціальності «Безпека державного кордону». Це підтверджують результати аналізу відгуків на випускників за кожною з цих програм. Значно вищий рівень сформованості лідерських якостей виявлено у випускників, які навчалися за спеціальністю «Безпека державного кордону».

Висновки і пропозиції. Отже, для формування лідерських якостей майбутніх офіцерів-прикордонників важливу роль відіграє визначення педагогічної стратегії, тобто сукупності педагогічних дій для вирішення певної проблеми. До таких дій педагогічних стратегій можна віднести, стра-

тегія інтеріоризацію та екстеріоризацію, проблематизацію та рефлексію у процесі фахової підготовки, освітні стратегії прискорення та збагачення. Обґрунтування цих та інших педагогічних стратегій може становити **перспективу** подальших наукових пошуків з досліджуваної проблеми.

Список використаної літератури:

1. Бандурка О. Психологія управління. Харків : Фортуна-прес, 2010. 464 с.
2. Гуменюк О. Лідерство як соціально-психологічний феномен. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Вип. 723 : Педагогіка та психологія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 36–43.
3. Орбан-Лембрик Л. Психологія управління: посібник. Івано-Франківськ : Плай, 2010. 695 с.
4. Сердюк Ю. І. Сутність, зміст формування командно-педагогічних навичок у майбутніх офіцерів. *Збірник наукових праць. Хмельницький* : НАДПСУ, 2010. № 56, ч. II. С. 119–122.
5. Кононова Т. Педагогічні стратегії формування лідерської компетентності іноземних студентів під час професійної підготовки. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Вип. 759 : Педагогіка та психологія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 77–82.

Zhuravlov V., Miroshnichenko V. Features of leadership quality formation in future border officers in the process of professional training

The article is devoted to the substantiation of the peculiarities of the formation of leadership qualities of future border officers in the process of professional training. Attention is drawn to the fact that in the system of professional training of future border guards officers the formation of leadership qualities is a priority.

The formation of leadership qualities, according to the authors, contains the following interrelated blocks: personal experience; functional mechanisms of the psyche; typological properties of personality; personality dynamics; individually significant social situations and social environment.

The qualities of a leader include professionalism, education, erudition, literacy, literacy, intelligence, balance, balance in decision-making, prudence, critical thinking, perseverance, justice, foresight.

The authors link the formation of leadership qualities of future border officers in the process of professional training with the correlation of the theoretical arsenal of knowledge of each cadet, starting from the first year of study, with the possibilities of their practical implementation. Focusing on leadership qualities is possible provided the selection of the semantic component of knowledge from individual disciplines. The results of the experimental study showed that the disciplines of the training cycle are basic for the formation of leadership qualities in future border officers. The content of professional disciplines allows cadets to acquire knowledge, develop skills and abilities that will contribute to future activities as a leader (leader).

The authors conclude that the definition of pedagogical strategy, ie a set of pedagogical actions to solve a certain problem, plays an important role in the formation of leadership qualities of future border guards.

Pedagogical strategies that are relevant for the formation of leadership qualities in the process of professional training are described, namely: internalization (creation by teachers of full indicative principles of activity, and subsequently their transfer to the internal plan); internalization (creation by teachers of full indicative principles of activity, and subsequently their transfer to the internal plan); exteriorization (disclosure of a condensed idea, opinion, their structuring for general understanding); problematization (creation of problem situations close to the real situations of future operational and service activities); reflection (analysis of this situation in terms of the purpose of the activity); acceleration (change in the speed of acquiring knowledge, skills, abilities, competencies); enrichment (increasing the volume, deepening and expanding the material of professional disciplines).

Key words: *leadership qualities, leader, professional training, future border officers, pedagogical strategies.*